

واکاوی و تحلیل درون‌مایه‌های فرهنگی و اجتماعی در نمایشنامه مشروطه

غلامحسین ساعدی

غلامحسین ساعدی در عرصهٔ رمان، داستان، نمایشنامه و فیلمنامه نویسی به خلق آثار ارزنده‌ای پرداخته است. وی در بیشتر آثارش به‌ویژه نمایشنامه‌هایش، اندیشه‌های پوچ‌گرایانه و ب‌هویتی شخصیت‌های نمایشی را به تصویر کشیده و در پی آن بود تا مشکلات و آسیب‌های اجتماعی و فردی مردم روزگار خویش را در آثارش مطرح نماید. درون‌مایه‌های آثار وی در چهار حوزه قابل بررسی است: درون‌مایه‌های فردیت‌گرایی و وهمناکی و ویژگی روانی شخصیت‌ها، درون‌مایه‌های اجتماعی و رئالیستی، درون‌مایه‌های سیاسی و درون‌مایه‌های مرامی و اعتقادی، مبارزه در برابر استعمار و استبدادستیزی، آزادی‌خواهی و مبارزه با جهل و نادانی و خرافه‌پرستی و فقر فرهنگی و آسیب‌های فردی، روحی-روانی و مشکلات و اجتماعی و فساد و بی‌بندوباری جنسی از مهم‌ترین موضوعات به‌کار رفته در آثار غلامحسین ساعدی است. پیشگامی آذربایجان از نظر سیاسی در دورهٔ مشروطه و قیام آزادی‌خواهانهٔ دو پیشکسوت ستارخان و باقرخان و نیز شیخ محمد خیابانی و مخالفت ایشان با حکومت مرکزی و نفوذ روس‌های تزاری در آذربایجان و نیز تشکیل فرقهٔ دموکرات و حکومت خودمختار آذربایجان توسط سیدجواد پیشه‌وری هر یک به نوعی بر اوضاع نابسامان مردم این دوره تأثیرگذار بوده اند که ساعدی در بخش مضامین سیاسی آثار خود از این موضوعات بهره برده است. این پژوهش به شیوهٔ تحلیلی کیفی و روش استدلال استقرایی (از جزء به کل) با ارائهٔ شواهد و نمونه‌ها صورت گرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت درون‌مایه‌های فرهنگی و اجتماعی در آثار، افکار و اندیشه‌های غلامحسین ساعدی.
۲. آشنایی با شخصیت‌های رمان‌ها، فیلم نامه‌ها و داستان‌های غلامحسین ساعدی.

سؤالات پژوهش:

۱. درون‌مایه‌های فرهنگی و اجتماعی در آثار، افکار و اندیشه‌های غلامحسین ساعدی چیست؟
۲. ارزش آثار غلامحسین ساعدی در حوزهٔ نمایشنامه‌نویسی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: درون‌مایه، غلامحسین ساعدی، نمایشنامه، رمان.

مقدمه

نویسندگان، شاعران و هنرمندان در عرصه هنر، تصویرگر اوضاع و شرایط دوره خود هستند و هر آنچه از مشکلات و تحولات اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و سیاسی در درون تاریخ رخ می‌دهد، به شکلی در آثار آنان نمودار می‌گردد؛ خواه با خلق تصویری هنری بر روی تابلو باشد یا با سرودن شعری در این موضوع یا رویداد مهم و یا نوشتن کتاب، گزارش، آفرینش داستان‌های واقعی یا وهم‌انگیز و خیالی و... به‌گونه‌ای که تمامی آثار و دستاوردها و عقاید نویسندگان و شاعران، زبان گویای رخداد‌های زندگی بشری‌اند. غلامحسین ساعدی نویسنده‌ای بسیار پرکار بود و در عمر کم‌تر از پنجاه سال خود در عرصه داستان‌نویسی و نگارش رمان، فیلم‌نامه‌نویسی و نمایشنامه‌نویسی (تئاتر)، تک‌نگاری و ترجمه، آثار ارزنده‌ای را آفرید. مسئله‌ای که این پژوهش دنبال می‌کند بررسی درون‌مایه‌های فرهنگی و اجتماعی در آثار وی است. بعد از جست‌وجو و استخراج تمامی آثار این نویسنده و تحقیق پیرامون زندگی‌نامه، شخصیت، افکار و اندیشه‌ها و شناخت عملکرد فردی و اجتماعی وی و تعاملات او با معاصرانش، به دست‌بندی و تفکیک آثار او پرداخته‌ام. مرحله‌ای بعد، مطالعه محتوای تک‌تک آثار این نویسنده، اعم از داستان‌های کوتاه، مجموعه‌های داستانی و نمایشنامه‌ها بود. مضامین جمع‌مکسر از «مضمون» است و مضمون عبارت است از اندیشه و مفهومی که در یک اثر ادبی به‌طور پنهان یا آشکارا در لایه اثری در پایان آن به طرق مختلف نمود پیدا می‌کند. مضمون هر اثر یا واقعیتی آشکار یا ساخته و پرداخته ذهن هنرمند است که به هر صورت، هدفی را دنبال می‌کند که ممکن است گوشه‌ای از زندگی فردی یا جمعی را آشکار نماید یا این که زندگی و افکار و عقاید خود خالق اثر را بازگو نماید. در واقع درون‌مایه، مضمون مسلط و غالب در اثر است که شامل مضامین فرعی نیز می‌شود. کتاب‌هایی که تعاریفی از درون‌مایه و مضمون ارائه داده‌اند، تفکیکی بین درون‌مایه در شعر با درون‌مایه در داستان قائل نشده‌اند اما معمولاً از این تعاریف به فرق میان این دو می‌توان پی برد.

در فرهنگ اصطلاحات ادبی آمده است: «درون‌مایه اثر با موضوع آن یکی نیست، موضوع اثر با توجه به مناسبات ملموس وقایع آن توصیف می‌شود؛ درحالی‌که درون‌مایه آن بیان انتزاعی دارد. مثلاً داستانی که موضوع آن درباره‌ی تازه‌وارد به شهری بزرگ است، ممکن است درون‌مایه‌ای چون عشق و انتقام، خیانت، بی‌زاری و جز این‌ها داشته باشد» (داد، ۱۳۷۸: ۵۸۸). کتاب چهره‌های قرن بیستمی (غلامحسین ساعدی) از کورش اسدی، (۱۳۸۱)، چهره‌های قرن بیستمی که به‌روشنی ساخت جهانی منسجم از عناصر داستانی به‌دقت انتخاب شده را به نمایش می‌گذارد، عناصری که از یک‌طرف سطح بیرونی ماجرا را روایت می‌کنند و در کنش و واکنش با یکدیگر لایه‌های زیرین جهان رازآلود را می‌سازند.

از آثار انجام‌شده در حوزه پژوهش حاضر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کتاب گوهر مراد و مرگ خودخواسته از اسماعیل جمشیدی. (۱۳۸۱)، علم. نویسنده در این کتاب کوشیده است شرحی از زندگی، فعالیت علمی، آثار و اندیشه‌های غلامحسین ساعدی به‌دست بدهد. کتاب (گذری بر تاریخچه تصویر تصویرگران بی تصویر) «تصویرسازی پنج نمایشنامه از غلامحسین ساعدی همراه با طراحی پوستر و جلد کتاب برای صاحب اثر» از عمادالدین حسن‌زاده سورشانی (۱۳۸۷). نویسنده در این کتاب به تصویرسازی پنج نمایشنامه از غلامحسین ساعدی می‌پردازد.

کتاب بخت‌نگار قوم، نقد آثار غلامحسین ساعدی از نگاه نویسندگان به کوشش علیرضا سیف‌الدینی (۱۳۷۸)، این کتاب را به‌منظور شناخت و معرفی گسترده آثار غلامحسین ساعدی فراهم آورده که حاوی مطالبی به قلم نویسندگان معاصر درباره ساعدی است.

رساله کارشناسی ارشد ادبیات فارسی با عنوان «تحلیل گزیده‌ای از آثار غلامحسین ساعدی از منظر جامعه‌شناسی ادبی» از سیمپاری، نسرین، (۱۳۹۱)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر انجام شده است. مقاله واکاوی مفهوم تئاتر پوچی اروپا در نمایشنامه‌های ساعدی، از محمدرضا صالحی مازندرانی و نسرین گلبانگی (۱۳۹۰) که ضمن معرفی کامل نویسنده به مطالعه و بررسی تطبیقی نمایشنامه‌های ساعدی با معروف‌ترین نمایشنامه‌های هم محتوا با آن در اروپا پرداخته است.

فرضیات پژوهش حاضر به شرح زیر است:

نمایشنامه‌ها، فیلم‌نامه‌ها و داستان‌های غلامحسین ساعدی دربرگیرنده درون‌مایه‌ها و مضامین متنوع سیاسی و اجتماعی مانند استبدادستیزی، فقرستیزی و مبارزه با سرمایه‌داری است.

۲- نمایشنامه‌ها، فیلم‌نامه‌ها و داستان‌های غلامحسین ساعدی در حوزه نمایشنامه‌نویسی نقش درخور توجهی داشته است.

۳- نمایشنامه‌ها، فیلم‌نامه‌ها و داستان‌های غلامحسین ساعدی، امروزه جایگاه مهمی در آفرینش این‌گونه آثار توسط نمایشنامه‌نویسان و فیلم‌نامه‌نویسان در دوره معاصر دارد و موجب غنا و پویایی ادبیات فارسی شده است.

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای یعنی با مراجعه به منابع دست‌اول نوشتاری و معتبر همچون کتاب‌ها، بررسی و مطالعه گسترده آثار غلامحسین ساعدی و نیز مطالعه کتاب‌های و مقالات نویسندگانی که به تحقیق و تفحص پیرامون آثار این نویسنده معروف پرداخته‌اند، صورت گرفته است. ابزار انجام آن، فیش تحقیقی است.

نتیجه‌گیری

در واکاوی درون‌مایه‌های رئالیستی آثار ساعدی و استخراج نمونه‌ها به این نتیجه رسیدیم که برخی از مجموعه‌های داستانی ساعدی دقیقاً و به‌طور مستقیم به سبک رئالیسم جادویی نوشته شده‌اند. برای نمونه، داستان‌های مجموعه ترس و لرز، قسمت اعظم داستان‌های مجموعه «عزاداران بیل» (داستان اول و هفتم) و داستان کوتاه «سعادت‌نامه»، «از مجموعه» واهمه‌های بی‌نام و نشان» در زمره این سبک هستند و در آن‌ها واقعیت و خیال با یکدیگر در آمیخته‌اند. به بیان رساتر، داستان بر بستری از واقعیت جریان دارد اما رویداد یا امری خیالی و برخلاف واقع نیز بر سرتاسر داستان، سایه افکنده است.

در واکاوی درون‌مایه‌های آثار ساعدی این نکته نیز حاصل شد که در برخی دیگر از داستان‌های این نویسنده، فقط رگه‌هایی از رئالیسم جادویی را می‌توان مشاهده کرد. مثل: داستان «گدا»، «خاکسترنشین‌ها»، «آرامش در حضور دیگران» از مجموعه «واهمه‌های بی‌نام‌ونشان»، داستان نسبتاً کوتاه «دندیل» و نیز داستان «زن‌بورک‌خانه» از مجموعه داستانی «گور و گهواره» و بخش‌هایی از رمان «توپ» در این گروه قرار دارند. با واکاوی محتوای داستان‌های «خواب‌های پدرم»، «استعفا‌نامه» و «آرامش در حضور دیگران» از ساعدی، درمی‌یابیم که درون‌مایه غالب در آن‌ها توهم بوده که ریشه آن را باید در موارد و مسائلی همچون یک‌نواختی کار و عدم تغییر و تحول در زندگی، احساس ناامنی اجتماعی و شغلی (ترس برای از دست دادن شغل)، ناامیدی از ارتقای شغلی، پیری و تنهایی و دچار روزمرگی شدن... جستجو کرد.

در مجموعه داستانی «عزاداران بیل» که تمامی قصه‌هایش در محیط روستا رخ داده است (به‌خصوص در دومین داستان از این مجموعه)، توهم به‌عنوان درون‌مایه اصلی داستان‌هاست. (این توهم و دچار پوچی شدن و بی‌هویتی، ناشی از وابستگی شدید رمضان به مادرش است و نیز در داستان گاو از این مجموعه؛ یعنی «عزاداران بیل»، درون‌مایه توهم وجود دارد که علتش وابستگی شدید معیشتی و عاطفی مشدی حسن به گاوش است). در واکاوی مجموعه داستانی گور و گهواره، درون‌مایه غالب بر فضای هر سه داستان، درون‌مایه فساد جنسی و اخلاقی است که ریشه در فقر و بی‌پولی، ترس از آینده و نابرابری‌های اجتماعی دارد؛ هرچند در داستان دوم و سوم از این مجموعه (سایه به سایه و آشغال‌دونی)، به نمونه‌هایی محدود و معدود از درون‌مایه‌های سیاسی نیز برمی‌خوریم (مثل مبارزه با نیروهای امنیتی ساواک).

فهرست منابع و مآخذ:

- آژند، یعقوب. (۱۳۶۹). «وضع ادبیات داستانی در قبل و بعد از انقلاب». سوره، دوره ۲، شماره ۸، ۱۶-۱۲.
- آل‌احمد، جلال. (۱۳۴۴). «عزاداری گوهر مراد برای اهالی بیل». کلک، شماره ۱۲، ۱۰-۹.
- ایوبی، مهدی. (۱۳۷۰). «نقدی بر اجرای باغ وحش شیشه‌ای». نمایش، شماره ۳۷، ۲۲-۲۰.
- بهرامی‌تربتی، رضا. (۱۳۹۵). «نگاهی به مفهوم موتیف و بررسی تطبیقی آن با تمثیل در منطق الطیر عطار». یازدهمین گردهمایی بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، دانشگاه گیلان.
- بوری، ژان. (۱۳۸۵). «ایسن و زولا شیاطین هم خانواده». ترجمه: زهرا وثوقی، سمرقند، شماره ۱۳ و ۱۴، ۱۰۳-۹۷.
- پارسا، سید احمد؛ طاهری، یوسف و صادقی، حسین. (۱۳۸۹). «روش علمی صادق هدایت در پردازش داستان‌های کوتاه رئالیستی». فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی، شماره ۵، ۱۷۷-۱۵۶.
- پاینده، حسین. (۱۳۸۲). «خلأ ارزش‌ها در نمایشنامه خلأ». در گفتمان نقد (مقالاتی در نقد ادبی)، زیر نظر حسین پاینده، تهران: روز نگار.
- پشتدار، علی محمد؛ سلامت، زهرا. (۱۳۹۱). «تحلیل و بررسی عناصر داستان در کتاب «پنج داستان» جلال آل‌احمد». کتاب ماه ادبیات، شماره ۵، ۵۲-۴۸.
- پورنامداریان، تقی؛ سیدان، مریم. (۱۳۸۸). «بازتاب رئالیسم جادویی در داستان‌های غلامحسین ساعدی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره ۶۴، ۶۴-۴۵.
- تقوی، محمد؛ دهقان، الهام. (۱۳۸۸). «موتیف چیست و چگونه شکل می‌گیرد؟». نشریه نقد ادبی، شماره هشتم، ۳۱-۷.
- حسینی، سید رضا. (۱۳۴۳). «ده لال بازی، انتقاد کتاب». دوره دوم، شماره ۱، ۱۴-۱۱.
- خیرآبادی، حدیث. (۱۳۹۸). «غلامحسین ساعدی و تک‌نگاری‌هایش با تأکید بر کتاب «اهل هوا»». گروه ادبی پی‌رنگ؛ معرفی یادداشت تحلیل و نقد.

رویانی، وحید؛ کاظمی، سمیرا. (۱۳۸۹). عقاید عامه در آثار مردم‌نگاری غلامحسین ساعدی. چهارمین همایش نگاهی نو به زبان و ادب عامه، مشهد.

سیمپاری، نسرین. (۱۳۹۱). «تحلیل گزیده‌ای از آثار غلامحسین ساعدی از منظر جامعه‌شناسی ادبی». رساله کارشناسی ارشد ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اسلام‌شهر.

شاکری، جلیل و بخشی، بهناز. (۱۳۹۴). «تحلیل روانشناختی شخصیت‌های سه داستان گدا، خاکسترنشین‌ها و آشغال‌دونی غلامحسین ساعدی بر مبنای نظریه کارن هورنای». نشریه متن‌پژوهشی ادبی، دوره ۱۹، شماره ۶۳، ۸۸-۵۵.

صالحی مازندرانی، محمدرضا؛ گلبانچی، نسرین. (۱۳۹۰). «واکاوی مفهوم تئاتر پوچی اروپا در نمایشنامه‌های غلامحسین ساعدی». قند ادبی، ش ۱۶، ۱۲۶-۱۰۵.

عبداللهیان، حمید. (۱۳۸۱). «داستان و شخصیت‌پردازی در داستان». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۰۹، ۴۲۵-۴۰۹.

علوی ایلخچی، الهام. (۱۳۹۲). «مطالعه تطبیقی رئالیسم جادویی در آثار ساعدی، مارکز». کتاب ماه ادبیات، شماره ۷۲، (پیاپی ۱۸۶)، ۳۷-۲۱.

عرب بافرانی، علیرضا. (۱۳۸۳). «نقش گفتگو و لحن در آثار غلامحسین ساعدی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

کیانوش، محمود. (۱۳۴۷). «آذرخش بی تندر». انتقاد هنر دوره چهارم، شماره ۳، ۳۱-۲۱.

ملکشا، م. رضا. (۱۳۹۹). «ساعدی و یک استثنا (بررسی رمان تاتار خندان)». فصلنامه ادبیات و هنر، شماره ۴، ۱.

وثوقی، ناصر. (۱۳۴۳). «در ستایش صوفی‌گری یا ایلخی‌چی». اندیشه و هنر، دوره پنجم، شماره ۴، ۵۲۹-۵۲۸.